
Berend T. Iván*

Átalakulás a világgazdaság perifériáin

– a századvég gazdasága történelmi perspektívában –

Történelmi előzmények

A századvég éveiben járunk, telve várakozással és szorongással. Lezárult egy korszak, születőben van egy új. Vajon milyen változásokat hoz? Nagyszüleim generációja száz évvel ezelőtt egy ma már legendás *fin de siècle* várakozásokkal és szorongással teli részesei voltak. Az akkor záruló kor, Eric Hobsbawm ragyogó munkájának címét idézve a „birodalmak korszaka” volt. Egy-egy század misztikus értelmet nyer. A trecento, az ezerháromszáz évek időszaka az arany háttérű, statikus varázsú táblaképeket asszociálja. De beszélünk a felvilágosodás vagy az ipari forradalom évszázadairól is.

A most záruló századot egy 1990 elején írott esszében a „rövid 20. századnak” neveztem, hiszen az, amit ehhez az évszázadhoz kapcsolunk – ezúttal Eric Hobsbawm legutóbbi opusának címevel: a „szélsőségek kora” –, 1918-ban kezdődött, s 1989–91-ben mintha le is zárult volna. Vajon mit hoz reményekkel és csalódásokkal szegélyezett útján az új évszázad?

De kell-e egyáltalán újat várunk egy-egy új évszázadtól? Az évszázad végül is emberi találmány, véletlenszerű egység a történelemben. Mint a francia Daniel Milo szellemesen hívta fel figyelmünket: ha nem Krisztus feltételezett születése, hanem halála évétől eredeztetnénk időszámításunkat, akkor minden század egyharmad évszázaddal odébb tolná. ¹ A 20. század ez esetben Hitler hatalomra jutásakor kezdődött volna, s most mintegy kétharmadát tapodnánk csupán a „szélsőségek korának”, misztikus várakozással nézve egy még távoli századfordulóra.

A történelmi fordulatok amúgy is viszonylagosak, mindig kontinuitástól terhesek. Az emberiség modern történelmének egyik legnagyobb fordulatát hozó Nagy Francia Forradalom jelentőségét az elmúlt évtized egyik leghevesebb történész vitája bizony alaposan megkérdőjelezte, még szükségességét és fordulatot hozó hatását is kétségbe vonva a már amúgy is folyamatban lévő átalakulásokban. Közép- és Kelet-Európa 1989-es „*annus miraculus*”-

A szerző a UCLA (University of California Los Angeles) történész professzora, a Nemzetközi Történelmi Társaság elnöke.

ának és Maastricht 1992-től közös európai valutát és egységes Európát ígérő forradalmainak eufórikus méltatása után néhány évvel már sok szó esik a nehezen leküzdhető kontinuitásokról. Az „euro-fóriára” „euro-szkepticizmus” a visszhang, s Közép- és Kelet-Európa egyik napról a másikra sokkterápiás új világot teremtő átalakulása mellett egyre több szó esik, mint David Stark Cornelli professzor elemzéseiben, az „utak meghatározottságairól”,² vagy mint Kazimierz Poznanski írásaiban, az átalakulás evolúciós folyamatairól.³

A történelem a valóságban mindig a megrázó, hatalmas fordulatok és a már-már átléphetetlennek talált folytonosságok varázslatos egységében hömpölyög századokra nem figyelmező útján.

A vilárendszer viharos ipari forradalmi átalakulásának 19. századi sodrában például az országoknak és népeknek a világgazdaság periferiáin elhelyezkedő többsége zömében nem volt képes többre, mint történelmi elmaradása reprodukálására. Viszonylagos leszakadásuk növekedett, s a jövedelmi szakadék a felemelkedő Nyugattal szemben 1:2-höz arányról az európai kontinensen belül is 1:3-hoz szélesedett. Az 1860–70-es évektől a nyugati intézményrendszer átültetése és a külföldi beruházásokkal és kölcsönökkel alátámasztott, export-orientált modernizáció félsikeres kísérletei is csak megállítani tudták e folyamatot, visszafordítani nem.⁴ A Balkán, Michael Palairt legújabb vizsgálata szerint, még ebben a fél évszázadban is folytatta a „negatív növekedés” mélyrepülését.⁵ A periferiák zöme nem tudott belépni az iparosodott országok magasabb osztályába.

Éppen ez az áttörhetetlen kontinuitás vezetett a 20. században a vilárendszer forradalmian átalakult és dominánsá vált nyugati centruma elleni elkeseredett lázadásokra, a nyugati értékrend vad tagadására a periferiákon. Adam Smith és David Ricardo liberális közgazdasági nézetrendszerében nem volt helye a nemzetnek, sőt, Smith a fejlődésre kedvezőtlennek ítélte a *nemzeti* gazdasági kereteket. A legjelentősebb lázadás most éppen a nemzeti eszme és nacionalista gazdaságpolitika jegyében vetette el az addig követelt export-orientált fejlesztési utat, s a mindenható, állami beavatkozástól mentes piaci rendszert. A gombamódra szaporodó autokratikus nacionalista rendszerek, valamint ezek szélsőséges fasiszta változatai, de ebben a vonatkozásban a bolsevik forradalom is, egyaránt a protekcionista elzárkózás, az import-pótló iparosítás s az erőteljes állami beavatkozás politikáját választották.

Karl Polányi úgy látta, hogy az első világháború után az önszabályozó piac rövid életű, a 18. század végi Angliában keletkezett rendszere gyakorlatilag kímült.⁶ A világ nagyobbik része különböző jellegű „modernizációs diktatúrákhoz” folyamodott. Ezek sorában jó ideig a legkövetkezetesebb és legsikeresebb a sztálini modell volt, amely nemcsak a világgazdaság nyugati központját, hanem magát a kapitalista gazdasági- és világregendét is tagadta, s a Platon, Morus és Rousseau óta melengetett évezredek emberi egyenlőség utópiák jegyében született bolsevik forradalmat egy évtized leforgása alatt a legkíméletlenebb modernizációs diktatúrává alakította.

Az elmúlt évtizedig, vagyis e század első háromnegyedében, a periferiák kitörési kísérleteiben éppen a szovjet iparosítási modell vált a legnépszerűbbé. Bár néhány szomszédos országra egy defenzíven agresszív Szovjetunió

erőszakolta rá rendszerét és gazdasági modelljét, vakság lenne az összeomlás porfelhőjétől nem látni, hogy a perifériák zöme – beleértve az ázsiai, afrikai és latin-amerikai perifériák nem jelentéktelen részét – kifejezetten önként fordult ehhez a modellhez. Jugoszlávia és Albánia, Kína és Vietnam, Kuba és Guatemala, Etiópia és Angola véres polgárháborúkban és intervenciók elleni küzdelmekben harcolták ki maguknak e lehetőséget. Végül, a nyolcvanas évek közepére a világ *egyharmadán* működött a szovjet államszocializmus valamely válfaja.

Még ennél is jóval több ország vette át a szabályozott piac állami beavatkozási rendszerét, amely számos esetben a központi tervezés valamely változatáig terjedt, valamint a protekcionista elzárkózás import-pótló iparosítási útját s az állami irányítást a részleges államosítással összekapcsoló politikát.

Jól ismert, hogy az indiai szubkontinens a függetlenség elnyerése után rövid idővel a Bombay Terv néven ismert vegyesgazdasági modellhez fordult, melyben a magánszektor csak a fogyasztási iparok és a mezőgazdaság marginális szféráiban játszhatott szerepet, s amely 1950-től az iparosítás jegyében fogant ötéves tervek útjára lépett. Az állami árszabályozás, beruházás, központosítás és más lépések segítségével az első három indiai ötéves terv a „társadalmi igazság jegyében” történő iparosítás és gyors növekedés ismerős programját munkálta.⁷

A hidegháború évtizedeiben a Truman-doktrína idejétől erősen a Nyugathoz kötött Törökország is a vegyes gazdasághoz és az erőteljes állami vezérlésű iparosításhoz fordult. Az ipar 35%-a, a beruházások közel fele s a banktőke kétharmada állami kézen volt. A hatvanas évek közepétől bevezetett ötéves tervezés gyors gazdasági növekedést segített elő: az első, második és harmadik ötéves tervek során e politika évi átlagban 7–8%-os növekedést generált.⁸

Az iparosításban vezető szerepet játszó modern állami szektor központi szerepével kiépített vegyes gazdaság Latin-Amerikában és Afrikában is dominált, s ezt az utat választotta a legtöbb gyarmati uralom alól függetlenné vált ország. Az 1970-es évek végén Argentínában és Latin-Amerika legtöbb országában a mezőgazdaságon kívüli szektorokban alkalmazott munkaerő mintegy egynegyede állami vállalatokban dolgozott. Szenegálban ez az arány megközelítette az 50%-ot, Zambiában meghaladta a 80%-ot. Hozzá kell tenni, hogy Európa fejlett központjai sem vonták ki magukat e történelmi sodrásból, hiszen Olaszország, Franciaország és Ausztria iparának 20% és 50% közötti hányada került állami tulajdonba a második világháborút követő években, sőt, a *laissez faire* hazája, Anglia is vegyes gazdaságot honosított meg.⁹ Míg Európa nyugati felén a vegyes gazdasággal rendelkező országok a háborút követő egy-két évtized erőteljes állami szabályozása után visszatértek az önszabályozó piaci mechanizmusokhoz, s állami vállalataikat is ebbe a közegbe helyezték, az afrikai és latin-amerikai perifériákon a vegyes gazdaság szigorú és átfogó állami irányítási-beavatkozási politikával társult. Latin-Amerika nagyobb része a peronista típusú „állami dirigista modernizáció” útját járta.

Ázsia nem államszocialista országai, a modernizációt vezető Japánnal az

élen, a piaci magángazdaságot mindvégig erőteljes állami kontroll és irányítás alapján fejlesztették. A modernizációban központi, húzó szerepet nyert export-orientációt mindvégig kiegészítette a belső piac szelektív, de erőteljes védelme, s egy csendes, úgyszólván láthatatlan állami erőszakkal érvényesített beruházási és struktúraalakítási politika. A japán kormány például 1976 májusában az évtized második felére pontosan kidolgozott ötéves tervben szerkezetátalakítási programot hagyott jóvá.¹⁰

Az elmondottakhoz még egy fontos, nem gazdasági elem hozzáillesztése kívánkozik. Amint a smith-i laissez faire ideológia elválaszthatatlan eleme s az önszabályozó piaci rendszer elengedhetetlen előfeltétele az egyéni tevékenység és vállalkozás szabadsága, s az önérdektől vezérelt egyének szabad tevékenységéből a Nagy Rendező „láthatlan keze”, a piac teremti meg a társadalmi gazdasági rendet és közjót, a „modernizációs diktatúrák” nagyon is látható kézzel maguk kívánták azt biztosítani. A perifériák egy része programatikusan fordult szembe a parlamenti demokrácia és egyéni szabadságjogok elvével, s deklarálta, hogy az egyén jogait alá kell vetni a társadalom mint közösség s nem utolsó sorban a nemzet valamiféle „örök”, generációk során átívelő érdekének. Ez egyaránt jellemezte a nacionalista autokráciákat és az államszocialista rendszereket. Más esetekben, taktikai-politikai megfontolásokból nyugati típusú retorika igyekezett elfedni a perifériás típusú diktatúrák rút vonásait. A hidegháború fekete-fehér front-tagozódása idején, amikor hatalmas erkölcsi felháborodástól kísért s megalapozott mindennapos rohamot vezettek az emberi jogok védelmében az Elbától keletre eső rendszerek ellen, ildomos hallgatás vette körül az argentinai, sőt, egy idő után még a chilei rezsimet, Dél-Korea vagy Szingapúr rendszereit, a latin-amerikai nyomor-diktatúrák és az ázsiai terror-rendszerek valóságát is. Ki beszélt, vagy ki tudott a kábítószer-maffiával összefonódott mexikói virtuális egypártrendszer parlamentarizmussal álcázott valóságáról? S ki vonta kétségbe, hogy Japán valódi demokráciává vált? Márpedig a perifériák állami beavatkozásra alapozott modernizációs törekvéseinek elengedhetetlen feltétele volt a stabil politikai környezet, a megkérdőjelezhetetlen állami cselekvést, a modernizáció nemzeti céljait keresztező, mindennemű osztály-törekvés kíméletlen elfojtását biztosító erős központi hatalom. Amíg a világgazdaság fejlett központja természetes úton termelte ki és gondozta az emberi jogokat, a civil társadalom ideálját, a parlamenti demokráciát és jogállamiságot, mert ez tartozott egész gazdaság- és társadalomfejlődési útjához, mi több, ez volt annak a biztosítéka, addig a perifériák, polgári demokratikus retorikával vagy államszocialista programmal, de egyaránt diktatúrák mögé húzódva törekedtek modernizációs céljaik valóra váltására.

A második világháborút követő fél évszázadban a perifériák kitörési kísérletei sikeresnek tűntek. A világtörténelem leggyorsabb növekedési szakaszában 1950 és 1973 között, amikor a nyugat-európai piacgazdaságok átlagosan 3,8%-os növekedést értek el, az ázsiai dirigista rendszerek 3,7%-os növekedése és a szovjet típusú központi tervezéses modell által elért 3,9%-os évi növekedési ütem egyaránt kiemelkedő volt, s rendkívül közel esett egymáshoz. Latin-Amerika 2,5%-os évi növekedése ugyanakkor hasonló ütemű volt, mint a fejlett Észak-Amerikáé (2,2%).¹¹ Nem mondható tehát, hogy a

világtörténelem leggyorsabb növekedési időszakát valamely specifikus modell biztosította volna. A demokratikus, magántulajdonos szabad piaci és a diktatorikus, központi tervezésű állami tulajdonra alapozott rendszerek hasonló sikerrel szerepeltek.

Hozzá kell azonban tenni, hogy átmenetileg a világ leggyorsabb növekedését elért államszocialista országok a világgazdaságtól izolált közegükben, elavuló technikai bázison és szerkezeti keretek között érték el kiemelkedő növekedési eredményeiket, de különleges erőfeszítésük ellenére is valahogy úgy jártak, mint Alice Csodaországban: amikor már úgy érezte, hogy „semmiképpen sem tud gyorsabban száguldani... a legfurcsábbnak az tűnt, hogy bármilyen gyorsan haladt, semmit sem tudott lehagyni.”¹²

Az 1970–80-as évek strukturális válsága és a világgazdaság átalakulása

Az első olajválság által emlékezetessé vált 1973-as év után azonban minden megváltozott. Az olajárak a tízszeresükre ugrottak, s az árszerkezet radikálisan átalakult. A feldolgozatlan és *alacsony technikai-minőségi szintet* reprezentáló termékek árának hamarosan bekövetkező *leértékelődése*, s a korszerű, *magas tudományos ismeretet* és feldolgozási szintet megtestesítő termékek *felértékelődése*, a korábbi *gyors növekedés látványos megtorpanása*, az *infláció* elszabadulása és a világgazdaságban soha nem látott összekapcsolódása *stagnációval* (az ún. „stagfláció” kibontakozása), a háború utáni számos *húzó ágazat* látványos összeomlása s egy közel *teljes foglalkoztatást* biztosító időszak felváltása a kétszámjegyű *munkanélküliség* korával egyértelműen jelezte, hogy a világgazdaság egy szakasza lezárulóban van, s új korszak veszi kezdetét.

Az említett drámai jelenségektől kísért nagy átalakulás, bár még sokáig heves viták és eltérő magyarázatok tárgya lesz, megítélésem szerint leginkább a Joseph Schumpeter-i értelemben vett *strukturális válsággént* írható le. Az ilyen krízisek időről időre, nagy technikai korszakváltások nyomán állnak elő, amikor a gazdaság egy sorozatnyi, összekapcsolódó hatású találmány nyomán új technikai alapokra helyeződik. Úgy is mondhatnánk, hogy a régi technikai rezsimek egy új technikai rezsimek váltja fel, ami a korábbi infrastruktúra, energia- és kommunikációs rendszer, a termelési technológiák megújulásával jár, s ami a régi vezető – közöttük export- – ágazatokat újjáalakítja cseréli fel.¹³

A hosszú távon pozitív technikai rezsimek váltás elkerülhetetlen átmeneti gazdasági visszaeséssel jelentkezik, a régi vezető ágazatok megroppanása, nagy vállalatok, egész ágazatok bezárása, tömeges elbocsátások, az exportpiacok összeszűkülése megismétli a ciklikus válságok jól ismert tüneteit. Mégis másról van szó – Schumpeter szavaival „teremtő pusztításról” –, amikor a visszaesést (bár csak közép- vagy hosszabb távon) felváltja az új konjunktúra, amikor is az új technikára alapozott új húzó ágazatok a gazdaságot magukkal ragadják. A strukturális válságok eddigi történetének tanulsága alapján a megrázkódtatásos átállás egy-két évtizedet ölelhet fel.

Schumpeter erőteljesen hangsúlyozta a háborúk szerepét a technikai váltoások történetében, s nézetét valóban igazolni látszik részben a második világháború, részben az azt követő hidegháború hatása. A nagy technikai változás, melyet szokásos volt „tudományos-technikai forradalomnak” vagy, mint számos gazdaságtörténész teszi, az ötödik ipari forradalomnak is nevezni, akár a többi hasonló átalakulás, nem köthető egyetlen évhez. Az első ipari forradalom, az angol, mint ismeretes, nagyjából négy évtized során bontakozott ki, a 18–19. század fordulóján. A jelenlegi a második világháború végén kezdődött. Újtát olyan találmányok fémjelzik, mint a nukleáris fúzió létrehozása, az első számítógép felépítése s az első tranzisztor előállítás a Bell Laboratóriumban – mindez 1944 és 1947 között. Nagy változás jele volt, hogy a világ gazdaságilag legfejlettebb országában, az Egyesült Államokban 1956 volt az első év, amikor a foglalkoztatottak abszolút többsége már nem mezőgazdasági és ipari tevékenységet végzett, hanem a *szolgáltatásokban* talált alkalmazást, s a korábbi jellegzetes osztálytársadalmak a gazdag Nyugaton egyre inkább a középosztály társadalmává váltak. Az űrtechnika hatalmas eredményei az ötvenes–hatvanas évek fordulóján világosan jelezték a technikai forradalom rohamos előrehaladását. Az új technikai-ipari forradalom áttörése és manifesztálódása mégis csak az 1970-es évekre tehető. A mikroprocesszor előállítása, a miniaturizálás új lehetősége nyitotta meg az utat a személyi számítógépek megjelenése és rohamos elterjedése előtt. Csak ekkor nyílik meg a számítógépesítés korszaka, a nagy hálózatok rendszerére alapozva.¹⁴

A technikai rendszerváltás, melyet Daniel Bell nevezett elsőként a poszt-indusztriális társadalom kibontakozásának, s melyet Everett Rogers kommunikációs forradalomnak keresztelt, mások pedig a szolgáltató gazdaság korának is hívják, merőben új energiabázisra és infrastrukturális alapokra helyezte a gazdaságot, s gyökeresen eltérő ipari követelményeket támasztott, amit Vámos Tibor az eljárások finomsága, az anyagok különleges tisztasága és egy korábban elképzelhetetlen gyártási komplexitás követelménye egységében írt le.¹⁵ Az új technika hirtelen avítottá tette a gyártmányok, üzemek, sőt, iparágak egész sorát. A „rozsdá-övezetek” nehézipari üzemei hirtelen ipari „dinoszauruszokká” váltak. Számos gépipari ágazat avult el, miközben az elektronikai ipar, a légi- és űrtechnikára, a biotechnikára alapozott új ágazatok kiterjedt holdudvarukkal számos, merőben új termelési és szolgáltatási ágazat kibontakozásának színterévé váltak.

Mint minden strukturális válság idején, az 1970–80-as években is tanúi lehetünk annak a látványos átrendeződésnek, amely a régi ágazatok lehatárolásával és az újak felemelkedésével országok és régiók gazdasági felemelkedéséhez, illetve lesüllyedéséhez vezet. Amint az előző századforduló harmadik ipari forradalmának árhulláma átcsapott Anglia felett, ugyanakkor felemelte Németországot, úgy a jelenben is vannak a váltásnak áldozatai és győztesei. Ami talán a legszembetűnőbb: Ázsia több országa – olyan is, amelyik fél évszázada gyarmati sorban volt, mint Dél-Korea, s olyan is, mint a sajátos államszocializmusát sikeresen reformáló Kína – a győztesek táborában található. Latin-Amerika különlegesen mély és súlyos válságba zuhant, s mint már annyiszor, ismét az áldozatok között találta magát. Amint azt

ebben a térségben, ugyancsak nem először a történelemben, a legközvetlenebbül éljük át, Közép- és Kelet-Európa is a vesztesek között van, államszocialista rendszere s gazdasági modellje alámerült a szerkezetváltás hullámverésében, s különlegesen nehéz örökséget hagyott maga után.

A strukturális válság elmúlt két évtizedében a növekedési minták gyökeresen átalakultak. A világgazdaság növekedése lelassult, s a különböző országok és térségek merőben eltérő eredményeket mutattak fel. 1973 és 1989 között, Angus Maddison adatait idézve,¹⁶ a világgazdaság stagnált (évi átlagban -0,1%). Ezen belül azonban a fejlett Nyugat-Európa országai évi átlagos 2%-os növekedést értek el, s közel 40%-kal növelték meg jövedelmüket, a fejlett tengerentúli országok Egyesült Államok vezette csoportja évi átlagban 1–2%-kal növelte jövedelmét, Ázsia viszont ötödik sebességre kapcsolva évi 4%-ot meghaladó egyedülálló ütemet ért el, s megkétszerezte jövedelmét. Egyes országok, mint Japán, Korea, Kína és Tajvan két és fél-háromszorosra növelték jövedelmüket, ezen belül Kína az utóbbi időszakban már kétszámjegyű növekedést mutatott. Egyre több szó esik a világgazdaság központjainak átrendeződéséről is. Míg a hagyományos GDP számítási eljárásokkal kalkulálva a tradicionális nyugati világgazdasági központ állítja elő a világtermelés közel háromnegyedét, addig az Egyesült Nemzetek új számítási eljárásai, az ún. vásárlóerő paritás alapján végzett számítások szerint a hagyományos központ – Ázsia rohamos előretörése nyomán – már csak alig több mint felét (54%-át) állítja elő a világtermelésnek, s Kína napjainkban már a világ második legnagyobb gazdaságával rendelkezik.

Ezzel szemben a latin-amerikai periféria teljes stagnációba fordult, 1973 és 1979 között nem mutatott növekedést, Afrika pedig évi átlagban közel 1%-os ütemben hanyatlani kezdett. Közép- és Kelet-Európa erősen visszaesve, de a tehetetlenségi nyomaték erejével járta tovább régi útját, s évente a stagnációhoz közel eső 1,2%-os növekedést produkálta.

A valódi különbség azonban nem is a növekedés szélsőségesen eltérő ütemében jelentkezett. A világgazdaság fejlett központja és az elemi erővel feltörő ázsiai országok növekedésüket az új technika alapjára helyezett szerkezeti átalakítás, a strukturális válsághoz való sikeres igazodás talaján érték el. A stagnáló vagy visszahanyatló perifériák viszont képtelennek bizonyultak az alkalmazkodásra. Hogy átvészeljék az átmenetinek vélt rossz napokat, a pénzpiacon bőséggel és olcsón rendelkezésre álló hitelekért, „olajdollárokért” folyamodtak. A rendszer-konzerváló rezsimok számára ez bizonyult a legkönnyebben járható útnak, mivel az exportnövelés lehetetlen volt a számukra, a keserves átállás politikailag veszélyes intézkedéseit pedig elnapolhatták. Latin-Amerika, valamint Közép- és Kelet-Európa egyaránt rohamosan eladósodott. Mindkét térségre egyként igaz, amit Enrique Iglesias Latin-Amerikára vonatkozóan megállapít, hogy ugyanis a hitelek nagy részét eleinte „a növekedési ráták fenntartására”, továbbá „jelentős importnövelésre” s ezzel jórészt fogyasztásra fordították, ami egy évtized alatt Dél-Amerikában 330 milliárd dollár adósságfelhalmozásra vezetett.¹⁷ Lengyelország 1981-ben, Mexikó 1982-ben fizetéseképtelenné vált, e térségek országainak többsége nem tudta elkerülni ezt a csapdát.

A gazdasági válság a kilábalás minden jele nélkül elhúzódott, egyre nö-

vekvő társadalmi elégedetlenséget váltott ki, s hamarosan súlyos politikai válságba sodorta a rendszereket. A latin-amerikai katonai diktatúrák mind megbuktak, Afrika számos országa véres belső konfliktusokba, nem egyszer törzsi beháborúk poklába merült. Közép- és Kelet-Európában megbukott az államszocializmus rendszere, és az összes többnemzetiségű föderális állam széthullott, sőt, részben polgárháborúba hanyatlott. A strukturális válságra adott sikeres vagy sikertelen válaszok kevésbé voltak társadalmi-politikai rendszer-specifikusak, mint inkább a történeti-kulturális meghatározottságú régiók szerint különbözőek. A perifériák országai James Joyce *Ulysses*ének hőisével elmondhatták: „A történelem lidérces álom, amiből szeretnénk felébredni.”

Az önszabályozó piaci modell diadalmas hódítása a perifériákon

Bár a háborút követő fél évszázad egyedülálló gazdasági növekedése korántsem a laissez faire modellnek volt köszönhető, s mint láttuk, az etatista tervezési modellek is hasonló vagy még erőteljesebb növekedést értek el, a strukturális válság mégis az önszabályozó piaci modell diadalához vezetett. Ne feledjük, a megelőző fél évszázadban uralkodó keynesizmus képtelen volt választ adni a „stagfláció” jelenségére, és tehetetlennek bizonyult, a szovjet modell pedig látványosan csődöt mondott. Amint Margaret Thatcher megfogalmazta: amint egy idő elteltével a divatból kiment régi ruhát is újra elő lehet venni a szekrényből, mert a divat visszakanyarodik hozzá, ugyanúgy kell ismét visszatérni a konzervatív neoliberalizmus eszmerendszerhez. Milton Friedman és a chicagói iskola mindenre gyógyírt hirdető monetarizmusa és laissez faire ortodoxiája nem kisebb apostolokra talált, mint Thatcher és Reagan, az IMF és a Világbank, nem is beszélve az igehirdetők aprószentjeiről, a Sachsokról és Aslundokról.

Amint Hegel Napóleonban a „világszellem” lóháton megjelent megtestesülését látta, úgy hirdette az ideológusok egész kis hada, az amerikai külügyminisztérium fiatal munkatársával, Fukuyamával az élen a történelem hegeli értelemben vett végét, amikor is a Nyugat vezérlő parlamenti-piaci ideológiája, a diadalmas „világszellem” és abszolút ész egy globálisan diadalmaskodó politikában ölt testet.¹⁸

Nem vitás: a strukturális válság különlegesen nagy rugalmasságot igénylő követelményei között a gyors piaci információra alapozott, erőteljes vállalkozói érdekeltségre épített önszabályozó piaci rendszer előnyös oldalai a gazdag országokban kiválóan érvényesültek, s megkönnyítették az alkalmazkodást. Hozzá kell azonban tenni, hogy nem volt ez másként az etatista ázsiai modernizációs diktatúrák esetében sem, bár azok az igazodást erőteljes beavatkozó és szabályozó intézkedésekkel segítették, ösztönözték, s az ehhez szükséges politikai stabilitást korántsem a nyugati parlamenti váltógazdaságban, hanem inkább a brutális terrorban vagy korrump és manipulált intézményes működésben találták meg. Ebben alig volt különbség a magát lassanként hagyományos ázsiai modernizációs diktatúrává átforgató Kína vagy Dél-Korea között.

A sikertelen, mély és komplex válságba jutott perifériáknak azonban, úgy tűnt, nem volt más választásuk, mint azok értékrendjéhez fordulni, akik diadalmasan kerültek ki a krízisből, s akiktől intézményrendszerük mellett az átállás finanszírozásához szükséges forrásokat is kölcsönözni remélték. A rendszerváltások – Latin-Amerikában, valamint Közép- és Kelet-Európában egyaránt – látványos modellváltással társultak. A volt államszocialista országok, a volt dirigista latin-amerikai diktatúrák, India és Törökország szintén feladta a szabályozott, tervezett állami vagy vegyesgazdaság addig alkalmazott import-pótló fejlesztési modelljét.

Az import-pótló iparosítás kétségkívül alkalmatlannak bizonyult, hiszen a technika iránti közömbösségre és világpiaci versenyképtelenségre kárhoztatta azokat az országokat, amelyek alkalmazták. A strukturális válság világ-gazdasági átalakulása idején ez öngyilkos politikává vált. A súlyos egyensúlyzavarral küzdő országok nem is számíthattak a túlélésükhöz nélkülözhetetlen nemzetközi hitelekre, ha nem fogadták el a hitelezők, a nemzetközi pénzügyi szervezetek „ajánlásait”, ha nem tettek eleget azoknak a feltételeknek, melyek a hiteleket megnyithatóvá tették. A perifériák ellenkező előjelű egyöntetűséggel fordultak egyazon modellhez, vagyis ismét átértékelték Alice Csodaországának egyik fura jelenségét: Alice-nek azt a tapasztalatát, hogy amikor mondott valamit, egy láthatatlan kórus mindent megismételt utána. Mikor pedig – ezt megelégedve, ezúttal magában – úgy gondolta, hogy akkor nem is érdemes beszélni, „legnagyobb meglepetésére, az addigi visszhang kórusban vele gondolkodott. Remélem, értik, mit jelent kórusban gondolkodni.” – fűzte hozzá, számunkra feleslegesen, az író.¹⁹

A nyolcvanas évektől az Egyesült Államok és Anglia látványos privatizációs programba kezd, s számos állami funkciót privatizál. Olyan állami tevékenységeket is magánvállalatoknak adnak ki szerződésben, melyek a hadseregen és a büntetésvégrehajtáson belül mindaddig klasszikus állami funkciónak számítottak, s még börtönöket is privatizáltak. Anglia egész állami egészségügyét privatizálta, mintegy 2000 kórházával együtt, majd a Thatcher-kormány egyenként kiürítette a háború után államosított vagy állami költségvetésből kiépített iparokat. Állami kikötők, vasutak, légitársaságok, nehézipari vállalatok privatizációja terjedt ki az egész nyugati világra, s a hagyományos francia és olasz vegyesgazdaságok is magánosították állami szektoraik jelentős részét.²⁰

A latin-amerikai periféria, Pinochet Chiléjével az élen, Argentína, Brazília, Mexikó és más országok részvételével, megkezdte 20–34% közötti állami vállalati szektorainak privatizálását. Az 1970–80-as években az állami olajmonopólium, a légitársaságok, a televízióállomások, a postai szolgáltatás, a földalatti vasutak, a nemzeti telefonrendszerek privatizációja indult meg, sőt, Mexikóban a magánművelés alatt álló, de a század eleji forradalom óta kizárólagosan lévő föld privatizációja is megindult. Bár a latin-amerikai privatizáció eleinte nagy zajjal, de kis gyakorlati eredményekkel és lassan haladt, a folyamat új, jelentős lendületet nyert az államszocializmus kelet-európai összeomlása után. Ez hozott fordulatot Indiában is, ahol a Radzsiv Gandhi kezdeményezte első lépések után Narasimha Rao konzervatív kormánya 1991 tavaszán meghirdette a teljes elfordulást a korábbi szabályozá-

sos-állami beavatkozási politikától (amelynek védelmében az indiai kormány 1981-ben még egy jelentős IMF kölcsönt is visszautasított). A Közel-Keleten Turgut Özal kormánya, Afrikában Ghána nyitotta meg a sort, de Uganda, Mozambik és Tanzánia gyorsan követte az árellenőrzések leépítésének, az import liberalizálásnak és a privatizálásnak a politikáját.

Közép- és Kelet-Európa látványos gyorsasággal szedte fel a szocializmus addig lerakott alapjait, s tért vissza 19. századi s a 20. század folyamán már soha nem alkalmazott, sőt, mindvégig megtagadott, önszabályozó piaci modelljéhez. Lengyelország, Magyarország, majd Csehország élenjáró példájával a térség egésze átállt a piaci árakra, liberalizálta importját, vagyis lebontotta a vámokat és az egyéb korlátozásokat, sőt, ebben messzebb ment, mint a Nyugat fejlett országai. Andrzej Olechowski, Walesa bizalmasa és számos lengyel kormánytag nyíltan kimondta: bár „a liberalizálás kárt okozhat...”, de a gazdaság akár egyoldalú megnyitása a világ előtt így is előnyös.” Bronislaw Geremek, a lengyel átalakulás vezető politikusa pedig hozzátette: „Nyilvánvalóak voltak a Balcerowicz-terv okozta nehézségek..., de ez volt az egyedüli lehetőség, hogy helyet kapjunk Európa gazdasági rendjében.”²¹ Valóban, kimondva vagy kimondatlanul, az újonnan megválasztott kormányok, mintegy európai „belépődíjnak” tekintették gazdaságuk kitérését a világ előtt. Remélték, hogy gesztusuk hamarosan viszonzásra talál, sőt, nagyban hozzájárul majd a tőkebeáramlás folyamatának megindulásához. Ez egyébként fontos motívum volt a privatizáció esetében is. Az egyes kormányok abban reménykedtek, hogy a külföldi tőke közreműködése elérheti akár az egyharmados arányt is, s a hatalmas működő tőkebefektetések átsegítik majd a válság sújtotta gazdaságokat az átállás nehézségein, biztosítják a szükséges tőkét, a technikát, a piacokat és a szakértelmet a gazdaság versenyképesség tételéhez.

E ponton érdemes megjegyezni, hogy a bal- vagy jobboldali populizmusok Nyugat- és külföldi tőke-ellenességének nagy hagyományai ellenére a perifériák kilábalása a strukturális válságból aligha lehetséges a belső tőke-, illetve felhalmozás-hiány külföldi tőkeimporttal történő ellensúlyozása nélkül. Ezt a perifériák egész modernkori gazdaságtörténete egyértelműen tanúsítja. A viszonylag szegény országok ugyanis a tőkefelhalmozás és beruházás terén nem versenyezhetnek a világgazdaság központjaival. A strukturális válság alkalmazkodási követelményei különlegesen beruházás-igényesek. Az új infrastruktúra, az új technika és az új vezető ágazatok – különösen a versenyképes exportágazatok – kiépítése belső erőből lehetetlen.

Arra is emlékeztetni kell, hogy a szovjet modernizációs modell legnagyobb előnye éppen abban állt, hogy elmaradottabb agrárországok számára első alkalommal tudott megoldást és mechanizmust ajánlani a feszített felhalmozás és beruházás biztosítására. Mint Frederic Pryor kimutatta, az államszocializmus országai az 1950-es és a 70-es évek során a fejlett Nyugat beruházási arányait 50–100%-kal meghaladó beruházásokkal igyekeztek felzárkózni.²² Paul Marer számításai pedig azt is bizonyítják, hogy a magas beruházási arányok 1988-ig fennmaradtak.²³ Bármilyen vonzó volt is ez a lehetőség, az ár, melyet fizetni kellett érte az infrastruktúra felélésével, az alacsony bérek és jövedelmek nyomán kiölt érdektelenség és a szovjet modell

jól ismert, egyéb káros hatásaival, túl magas volt. Ha tehát a válasz, melyet a szovjet modernizációs modell adott a tőkeszegénység jellegzetesen perifériás jelenségére, nem volt is jó, a törekvés, hogy *erre* keresett választ, feltétlenül helyes volt. A laissez faire politika azonban más választ ígért: a *tőkebeáramlás választát*. Ez látszott a megoldásnak a tésrségben a kilencvenes évek elején.

Sajnos, ez esetben is csalódás követte a várakozást. Igaz, 1990 és 1994 között az ún. G-24-ek, a világ legfejlettebb országai, 62 milliárd dollár asszisztenciát szavaztak meg a közép- és kelet-európai térség országainak. A valójában folyósított összegek azonban 1993 végéig mindössze nem egészen 11 milliárdra rúgtak, és a Lengyelországnak elengedett tartozások összegével megnövelve is csupán 19 milliárd dollárt tettek ki. Igaz, az érdekeltek az első perctől hangoztatták, hogy a valódi megoldást nem a kormányzati kölcsönök, segélyek vagy a nemzetközi pénzügyi intézeti hitelek, hanem a magánbefektetések fogják adni. A csalódás, sajnos, ebben a vonatkozásban sem maradt el. 1993 végéig a térség hat országába mintegy 10 milliárd befektetés áramlott, 1993-ban a beruházások évi összege 3,5 milliárd dollárra rúgott.²⁴ Ez az összeg a bruttó nemzeti termék arányában számítva még Magyarország esetében is alig 4%, holott köztudottan a befektetések több mint fele ide irányult. A többi ország esetében ez az arány csupán 0,1 vagy 0,08%, mint Lengyelország és Románia példazzák. A kicsiny Szingapúr egyedül másfélszer annyi tőkét vonzott a kilencvenes évek első felében, mint Közép- és Kelet-Európa országai együttesen. Ijesztően hangzik, hogy 1993-ban a térség hat országába beáramló befektetések egy főre jutó összege mindössze 30 dollárt tett ki, miközben Portugáliába fejenként közel 180, Írországba több mint 260 dollár áramlik egy évben. Érdemes megemlíteni, hogy térségünk 30 dollárjával szemben a volt Kelet-Németország egy főre jutó évi tőkebeáramlása a volt Nyugat-Németországból 5900 dollárt tesz ki.²⁵

A Szovjetunió összeomlása és a hidegháború befejeződése után Közép- és Kelet-Európa bizony elveszítette fontosságát a Nyugat számára. Pedig magántőke-befektetésre jóval kedvezőbb és nagyobb nyereséget biztosító lehetőségeik vannak. A kilencvenes évek elején például Brazília és Mexikó 18–20%-os biztos kamatokat fizetett állampapírjaira, nem csoda, hogy egyenként közel tízszer annyi, 100–100 milliárd dollár befektetést vonzottak nem egészen két év leforgása alatt. Amikor pedig ez év elején Mexikó súlyos pénzügyi-gazdasági krízisbe került, az amerikai kormány gyors akciója 40 milliárd dollár hitelt nyitott meg egyetlen hét alatt, vagyis több mint a kétszeresét annak, amit hat közép- és kelet-európai ország, beleszámítva a lengyel tartozás-elengedést is, négy év alatt kapott.

Mindezek hatására elmondható, hogy az elmúlt fél évtized gazdasági-társadalmi átalakulása – minden sikere ellenére, amit a piaci viszonyok kiépítése, az ennek megfelelő jogi és intézményi rendszer megteremtése, a külkereskedelem rendkívül nehéz körülmények közötti átorientálása, az egyes termékek minőségének és versenyképességének javítása, a privatizáció, a szolgáltatások és az áruellátás fejlesztése terén és számos egyéb területen is elért – még nem mutat valódi előrehaladást a szerkezeti átalakulás legfőbb területein. Nem látni az új húzó ágazatok kiépülésének, versenyképes expor-

tágak születésének meggyőző példáit. A termelési és külkereskedelmi statisztikák a cseh, lengyel és magyar esetben is inkább *negatív* szerkezeti változásokra utalnak. Egy, a témáról rendezett weimari konferencián tartott előadásában Ehrlich Éva és Révész Gábor a hagyományos magyar rádió- és kommunikációs felszereléseket gyártó iparok alkalmazott létszámának 72%-os, az orvosi felszereléseket gyártó és optikai iparok létszámának 67%-os csökkenéséről beszélt. Nikolaj Ordnung pedig a cseh statisztikák alapján bizonyította, hogy az exportban 25%-ról 51%-ra ugrott a feldolgozatlan anyag- és energiatartalmú áruk és élelmiszerek aránya, s csökkent a feldolgozott iparcikkek kivitele, úgyhogy „a cseh export a fejlődő országok export-szerkezetéhez közelített”.²⁶ Öt év természetesen túl rövid idő a valódi szerkezeti áttöréshez, de már el kellett volna mozdulni a pozitív változás irányába, erre azonban a feltételek nem adtak lehetőséget, s ellenkező irányú eltolódás ment végbe. Vagyis máris igazolódott volna Alain Mincnek – Európa egyik vezető üzletemberének – 1992-ben tett megfigyelése, aki az európai szabadkereskedelem „földi paradicsomot ígérő utópiájával” szemben „darwinli lidércnyomásról” beszél, arra irányítva a figyelmet, hogy „a piac beindítása mindenféle kompenzáló, újraelosztó rendszer nélkül automatikusan vezet az erős tovább-erősödéséhez és a gyengék továbbgyengüléséhez.”²⁷

Az átalakulási folyamatot kísérő, s Kornai János által „transzformációs válságnak” nevezett²⁸ visszaesés történetileg annak ellenére ijesztő, hogy a gazdaságok zöme 1992 és 1994 között ismét növekedési pályára állt, sőt, Lengyelország évi 5%-kal Európa legjobb növekedési rátáját érte el. A kilencvenes évek első felében bekövetkezett 20–50% közötti visszaesés ugyanis soha nem látott mélységűre növelte a szakadékot az Európai Unió és Közép- és Kelet-Európa országai között. A mediterrán térség azon országai például, amelyek a 20. század közepén azonos szinten álltak az akkori államszocializmusokkal, s 1973-ban is csak szerény mértékben, alig több mint egynegyeddel haladták meg azok egy főre jutó bruttó hazai termékét, az 1973 és 1993 közötti két évtized egészét figyelembe véve ma már 217%-kal szárnyalják túl a közép- és kelet-európai szintet. Az elmúlt öt év zuhanása nyomán Közép- és Kelet-Európa országainak évi átlagos növekedés rátája az elmúlt két évtized egészében negatívra fordult, évi átlagban -0,8%-ot tett ki, miközben a világgazdaság központja, illetve központjai már ismételten 3–5%-os tempóra kapcsolak. A fejlettségi szintkülönbség 1950 és 1973 között szerény mértékben, s először a modern történelemben, összezáruló tendenciát mutatott: a térség jövedelmi szintje a nyugati színvonal 41%-áról 45%-ára emelkedett. A korábbi 1:2 arányról azonban a különbség az utóbbi időszakban szakadékká mélyült, és a soha nem látott 1:4 arányra nőtt. Ez kedvezőtlenebb, mint a 19. század elején fennállt különbség. Egyes Európán kívüli periferiák leszakadása hasonlóan rohamos, hiszen az országok legszegényebb egyötöde Afrikában, Ázsiában és Latin-Amerikában a világgereskedelemnek csak kevesebb mint 1%-át bonyolítja le, s a jövedelmek alig több mint 1%-ában részesedik. A jövedelmi szintkülönbség a gazdag központok és a szegény periferiák között a század elején 10:1, a század közepén pedig 25:1 arányt mutatott, napjainkra ez 40:1 szakadékra szélesedett.²⁹

Közép- és Kelet-Európa az évtized végére legjobb esetben is csak az

1988-as szintre juthat vissza, vagyis a kilencvenes évtized ebből a szempontból „elveszett”. De nem is a növekedés súlyos ütemkülönbsége a legdöntőbb, hanem az, hogy a perifériákon lassanként ismét meginduló növekedés, mint az 1870–80-as vagy az 1930-as strukturális válságokból való kibontakozás idején, valóságos technikai és szerkezeti modernizáció és alkalmazkodás nélkül megy végbe, a régi ágazatok bázisán, a felzárkózás ismételt történelmi elszalasztásával. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a növekedés elérése nem lehetséges. Nagyon is az. A korábbi strukturális válságokra történt reagálás bizonyítja, hogy újabb prosperitás, a megelőző jövedelmi és fogyasztási szint meghaladása felzárkózás nélkül is lehetséges.

Vajon mindezek alapján elmondható-e, hogy csak idő kérdése a felzárkózás? Hogy – Lord Dahrendorf metaforájával – csak végig kell menni a „könnyek völgyén”? S hogy ha nem riadnak vissza az áldozatoktól – s most már Michael Mandelbaum professzort, a John Hopkins Egyetem tanárát idézve – a túloldalon „a nyugati szabadság és prosperitás napsütötte vidékére érnek”?³⁰ Az önszabályozó, szabadversenyos piaci modell az ő és sokak érvelésében biztos siker, hiszen végül is nem kísérleti vállalkozásról van szó, hanem kipróbált, bevált rendszerről. Csakhogy igaz-e ez a feltételezés, sikeresen adaptálható-e e rendszer a világgazdaság tőkeszegény perifériáin? Vagy erre az átültetésre is vonatkozik Platon bölcs meglátása, amely már nem egyszer igaznak bizonyult más, sikeresnek ígért átültetések kapcsán, csak a nem oly régmúltban is: „A növény – figyelmeztet Platon a Köztársaságban –, mely saját talajában csodásan fejlődik, és nemessé növekszik, ha idegen talajba ültetik át, gyakorta a legvadabb gyommá válik.”³¹ Vajon nem mélyebben fekvő akadályok gátolják-e az önszabályozó piac szabadversenyos működését a szegény perifériákon? Vajon a „könnyek völgyének” túloldalán valóban a napsütötte Nyugat kies lankái terülnek-e el? Vajon a „transzformációs válság” mellett s azzal összekapcsolódva nem beszélhetünk-e modell-átültetési válságról is az átmenet és strukturális alkalmazkodás esetében?

Utak – a történelem perspektívájában

E kérdésre feltehetően pozitív választ kell adnunk. A világgazdaság legfejlettebb központjainak sikeres, bár korántsem kizárólagos modellje ugyanis még sohasem működött a perifériákon, s alkalmazási kísérletei előbb-utóbb zsákutcába, torzulásokhoz vagy lázadásokhoz vezettek. Uniformizált megoldások, mindenhol, mindenkor alkalmazható modellek egyébként is aligha létezhetnek.

Az is legalább ennyire nyilvánvaló azonban, hogy nem lehet „visszafelé menekülni”, s vagy az államszocialista modellben, vagy az import-pótló fejlesztés, elzárkózás bármely más válfajában keresni régi-új kiutat, amint ezt nyilvánvalóan bizonyították a két világháború közötti és a háború utáni ilyen irányú kísérletek kudarcai. A közép- és kelet-európai térség országai nyilvánvalóan nehéz történelmi válaszúthoz érkeztek.

Ha visszafelé nincs út, az előremenekülés útja pedig csapdákat, aknamezőket rejt, akkor vajon Lord Dahrendorf párhuzama, a „könnyek völgye”

helyett nem találóbb metafora-e Dürrenmatt kiváló abszurd novellájának, a címadó *Alagút*nak háttorzongató szimbóluma? Vagyis az az alagút, melyben már hosszan halad a vonat, amikor utasai lassanként rájönnek, hogy ennek az alagútnek nincs vége. Andrew Tylecote sokkal prózaibb fogalmazásával: „Európa fejlődésútja egy dinamikus centrum és egy kevésbé dinamikus periféria útjaira válik szét. A centrumot a gyors termékváltás újításai és alacsony infláció jellemzik, míg a perifériát ennek az ellenkezője... A volt államszocialista gazdaságok a polarizálódó Európában új perifériákká válnak.”³²

Bár Tylecote előrejelzését korántsem lehet kizártnak tekinteni, megállapítása nyilvánvalóan túlzottan kategorikus, s történetileg aligha elfogadható. Bármily nehéz is elérni ugyanis, hogy a strukturális válság ne csak pusztítsa az elavult ágazatokat a perifériákon, de ezzel egyben tisztítsa is az utat a „teremtő” alkalmazkodáshoz, ez a különböző történelmi időszakokban több periféria számára mégis sikerült már. A perifériás státus nem örök és változtathatatlan. Ezt bizonyítja a korábbi nyersanyag- és élelmiszertermelő skandináv paraszttársadalmak látványos felzárkózása a legfejlettebb központhoz a múlt század fordulóján.³³ Hasonlóan felzárkózóban vannak egyes ázsiai és a korábbi mediterrán perifériák a jelenben. Amint tektonikus erők letörtek, elsüllyesztettek és felemeltek földrészeket glóbuszunk formálódása idején, úgy működnek a világgazdaság felemelő és lesüllyesztő tektonikus erői, s hasítanak le időről időre darabokat a korábbi perifériákról is. Mindez természetesen csakis egy meghatározott, sajátosan kedvező nemzetközi közegben játszódhatott le: a skandináv országok esetében az Angliával, Ázsiában többnyire Japánnal, Dél-Európában pedig az Európai Unióval való kooperációban. Hasonló történelmi lehetőségek azonban a közép- és kelet-európai perifériák egy része, leginkább a térség nyugati peremén elhelyezkedő kis lélekszámú országok esetében sem kizártak.

A perifériák sikeres felzárkózási kitörései eltérő történelmi utakon bontakoztak ki. A múlt századforduló Skandináviája az úgyszólván korlátlan angol piacokra orientálva a *laissez faire* politikát választotta és kombinálta úttörő módon a jóléti állam kiépítésével. A mediterrán Európa az Európai Unió kebelében ma hasonló utakat járhat. Ázsia második világháború utáni felzárkózási története ezzel szemben – ellentétben a mindent csakis a piac mechanizmusai által szabályozó s mindenfajta állami beavatkozást kizáró *laissez faire*-rel – a szabályozott piac modelljének sikerét bizonyítja. Ez esetben a piaci mechanizmusok nem tökéletes működését – hiszen a perifériák azért perifériák, mert sohasem tökéletesen fejlett piaci gazdaságok – állami szabályozás egészítette ki. A szabályozott piac megengedte a felhalmozási, beruházási, munkaerő- és egyéb politika korrekzív alkalmazását, amint lehetővé tette az importliberalizálás és piacvédelem kombinálását is. E politika alkalmazói nem fordultak a jóléti államhoz, s jócskán kiaknázták a történelmi-kulturális adottságok, a hagyományosan alacsony fogyasztás, igénytelenység és kollektívizmussal szerencsés ötvöződését a modern gazdaság építési követelményeivel. Ugyanakkor kvótákkal és egyéb intézkedésekkel védtek-védtek a pusztító verseny ellen fejleszteni kívánt ágazataikat. Mégsem importkiszorítást, importpótlást folytatnak, hanem export-orientált fejlesztést, mint

számukra egyedül lehetséges modernizálási stratégiát, de szem előtt tartva egy elmaradottabb gazdaság sajátos követelményeit. A már idézett francia üzletember, Alain Minc, még a fejlett európai központot illetően is arra figyelmeztet, hogy „a piac mint egyedüli eszköz... hamarosan kimeríti lehetőségeit, s bizonyos egyensúlyozó eszközöket kell találni... súlyos negatív következményeinek elkerülésére.”³⁴ Fokozottan igaznak bizonyult ez a centrumba be nem fogadott perifériák felzárkózása esetében.

Az 1970–80-as évek világszerte érvényesülő privatizációs útja arra a felismerésre épült, hogy a strukturális válság idején különösen szükséges a vállalkozói rugalmasság és érdekelttség biztosítása. A nehézkes, bürokratikus intézmények, az állami tulajdonnal kombinált központi tervezés a teoretikus előnyöknél súlyosabb gyakorlati hátrányokat és károkat okozott. A vegyesgazdaság, bizonyos szektorok állami tulajdona azonban egyes országokban az egyedül lehetséges megoldásnak bizonyult a két világháború között, s rendkívül sikeres felzárkózások intézményes feltételévé vált a második világháború utáni Dél-Európában és Ausztriában. E vegyesgazdaságú országok, ha csökkentett mértékben is, de megőrzik állami gazdasági pozícióikat.

Az egyetlen, mindenható gazdasági modell mítosza tehát sokkal inkább századvégünk *Zeitgeist*jének ideológiai eleme, mintsem történelmi gyakorlatának része. Hasonló a helyzet a jóléti állam lebontásának követelményével is. A Thatcher-kormány a szakszervezetekkel való tárgyalás és megegyezés, a legkövetkezetesebben Ausztriában intézményesített *Sozialpartnerschaft* helyett a nyílt és engedményt nem ismerő konfrontáció útját választotta. A Reagan-kormányzat Amerikája radikális adócsökkentésekkel indította el azt a politikát, melynek centrális gondolata, az ún. „lecsurgó gazdaságpolitika” azt az elvet követi, hogy minél jobb a vállalkozói-tulajdonosi elitnek, minél kevesebbet kell adóznia, és minél többet nyer, annál jobb lesz a társadalom egészének, mert a gazdagság végül is „lecsurog”, és az egész társadalmat gazdagítani fogja. A valóságban, mint a Federal Reserve Bank 1989-es adatai bizonyítják, a fejlett világ legszélsőségesebb vagyoni-jövedelmi polarizációja következett be: a lakosság leggazdagabb 1%-a, amely az 1970-es évek végén az ország vagyonának 20%-át birtokolta, másfél évtized múltán már közel a 40%-át mondhatja magáénak. Ezzel szemben a lakosság 80%-a a vagyon 20%-ával rendelkezik csupán. A nyomorban élő gyermekek aránya az Egyesült Államokban a nyugat-európai szint négyeszeresére ugrott.³⁵ A költségvetés deficitjére hivatkozva az új Republikánus Kongresszus törvényhozói azonban tovább ostromolják és rombolják a Roosevelttől és Johnson idejétől kiépített jóléti intézményeket.

Még a jóléti állam szülőhazájában, Svédországban is erőteljes rohamok indultak a szociáldemokrata politika és intézményesített rendje ellen. Úgy szólván magától értetődik, hogy hasonló folyamatok indultak meg a közép- és kelet-európai átalakulás keretében, hiszen a Kornai János által „koraérett”-nek nevezett államszocialista jóléti állam természetesen túlzottan költséges, s a gazdasági egyensúly szigorú követelményei mellett aligha finanszírozható. Átalakítása, racionális újraalapozása nyilvánvalóan elengedhetetlen, s ez egyes intézmények megszüntetését, erőteljes korlátozását is jelentheti.

Egyes kitörési utak története azonban azt bizonyíthatja, hogy a jóléti állam kiépítési útja és a legfejlettebb központokhoz való csatlakozás egyáltalán nem ellentétes egymással. A bismarcki Németország és a századelő skandináv országai éppen akkor indultak el a jóléti állam felé vezető úton, amikor sikeres felzárkózásuknak nekirugaszkodtak. Ez utóbbi útját éppen a nagy társadalmi erőforrásokat mozgósító jóléti politika segítette elő.

A korábbi államszocialista jóléti rendszerek egyébként maguk is a történelmileg sikertelenné vált modell legsikeresebb elemei közé tartoztak. A rendkívül alacsony, úgyszólván a harmadik világra emlékeztető jövedelmi szintek ellensúlyozásával ugyanis a legnagyobb mértékben járultak hozzá a lakosság nagy tömegeinek felemeléséhez, a nyomorszint radikális leszorításához, a társadalmi biztonsághoz, az iskolázás terjedéséhez s a perifériás társadalmakra oly jellemző, veszedelmes társadalmi polarizáció kiegyenlítéséhez. Ezzel végül is a perifériákra jellemző tömeges nyomort, a társadalomból való kihullás tömeges lehetőségét s a szélsőségesen polarizált társadalom hagyományos visszahúzó hatásait sikerült ellensúlyozni. Jól ismert, hogy a polarizált nyomor-társadalmak nemcsak politikailag válhatnak tragikus fejlemények színhelyévé, de gazdaságilag is hátrányosak, s végül csupán a rendkívül olcsó, képzetlen munkaerőt teszik ezen országok egyetlen eladható árucikkévé. Nem tekinthető véletlennek, hogy a latin-amerikai gazdasági dráma tanulságaként is felhívják a figyelmet annak szükségességére, hogy mint Iglesias ajánlja, „le kell küzdeni mind a populista, mind a laissez faire állam csábítását, s ... a gazdasági hatékonyságot és társadalmi kiegyenlítést jól kombináló államot” kell létrehozni.³⁶ De vajon a szegény, válsággal küzdő országok alkalmazhatják-e, akár limitált módon is, a legfejlettebb világ jóléti politikáját? A válasz természetesen nemleges, ha e rendszerek másolásáról van szó. A skandináv szocializmus és más jóléti államok története azonban azt is világosan bizonyítja, hogy egyes országok, mint például Svédország és az Egyesült Államok, nem a jólét és gazdagság magaslatain, hanem történelmük legnehezebb, legszegényebb korszakában, a világtörténelem máig legsúlyosabb válsága közepette, a harmincas évek elején folyamodtak a leghatározottabban ehhez a politikához, s mentették meg ezáltal rendszerüket a szélsőséges kihívások katasztrófájától.

A jövő történészei fogják majd megmondani, hogy mi és mennyiben volt reális, jó politika vagy naiv várakozás és elhibázott lépés századvégünk átalakulási folyamataiban. A történelem magától értetődő természetességgel fogja megmutatni, hogy melyik térség és melyik ország választott jó felzárkozási ösvényt századfordulónk keresztútjai közül. A jelen kutatója csak felhívhatja a figyelmet a történelemben rejlő csapdákra és alternatívákra. Fontos tudni egy kényszerpályásnak tekintett mozgástérben, hogy nemcsak csapdák, hanem alternatívák is léteznek. S ha egy egészében egységesülő Európa vagy a már feledésbe merült fogalommal, „egységes európai ház” nem tartozik is a jelen vagy belátható jövő realitásai közé, az európai stabilitás érdekei nagyon is lehetővé tehetik, hogy a közép- és kelet-európai régió átalakuló, modernizálódó nyugati peremországai vagy azok egy része mégis befogadást nyerjen, s az európai keretben sikeresen megbirkózzon a strukturális válság

támasztotta követelményekkel. A mai európai perifériák további letöredezését és csatlakozását a centrumhoz a történelmi lehetőségek közé sorolhatjuk.

Jegyzetek

1. Daniel Milo: *Trahir le Temps. Histoire*. Paris, Belles Lettres, 1991.
2. David Stark: „Path Dependency and Privatization Strategies in East-Central Europe”, *East European Politics and Society*, No. 6 (1), 1992.
3. Kazimierz Poznanski: „Political economy of Privatization in Eastern Europe”, in: Beverly Crawford (szerk.): *Markets, States, and Democracy. The Political Economy of Post-Communist Transformation*, Boulder: Westview Press, 1995.
4. Paul Bairoch: „Europe’s Gross National Product: 1800–1975”, in: *The Journal of European Economic History*, Vol. 5, No. 2, 1976.
5. Michael Palairt: *Evolution Without Development*, (Cambridge, kézirat, kiadás alatt).
6. Karl Polanyi: *The Great Transformation*, Boston, Beacon Press, 1957.
7. Beldona V. Rao: „India Towards a Market Economy: Transformation »With a Human Face«? in: Ivan T. Berend (szerk.): *Transition to a Market Economy at the End of the 20th Century*, München, Südosteuropa-Gesellschaft, 1994.
8. Yuri Rosaliyev: „Market Transformation in Turkey: A Case Study on the Near-East”, in: I. T. Berend: *Transition to a Market...*, 1994.
9. Ivan T. Berend: „End of Century Global Transition to a Market Economy: Laissez-Faire on the Peripheries?”, in: I. T. Berend: *Transition to a Market...*, 1994.
10. *Economic Plan for the Second Half of the 1970s*, Tokyo, Economic Planning Agency, Government of Japan, May 1976.
11. Angus Maddison: *Monitoring the World Economy 1820–1992*, Paris, OECD, 1995.
12. Lewis Carroll: *Alice’s Adventures in Wonderland and Through the Looking Glass*, Harmondsworth, Middlesex, Puffin Books, 1976. 215. old.
13. Joseph Schumpeter: *Konjunkturzyklen. Eine theoretische, historische und statistische Analyse des kapitalistischen Prozesses*, Göttingen, Van der Hoek & Ruprecht, 1961.
14. Everett M. Rogers: *Communication Technology. The New Media in Society*, New York, London, Free Press-Macmillan, 1986.
15. Vámos Tibor: *Alámerült aléptímény*, (kézirat), 1991.
16. Angus Maddison: „Explaining the Economic Performance of Nations, 1820–1989”, in: W. J. Baumol, R. R. Nelson, E. N. Wolff (szerk.): *Convergence of Productivity. Cross-National Studies and Historical Evidence*, Oxford, Oxford University Press, 1994.
17. Enrique V. Iglesias: „Latin America: Crisis and Development Options”, in: Colin I. Bradford (szerk.): *Europe and Latin America in the World Economy*, New Haven, Yale Center for International and Area Studies, 1985. 47. old.
18. Francis Fukuyama: *Have we Reached the End of History?* Santa Monica, Rand, 1989.
19. Lewis Carroll: *id. mű*, 221. old.
20. *Les privatisation a l’etranger, Royaume-Uni, RFA, Italie, Espagne, Japon*, Paris, Etudes coordonnées par J-J. Santini, La Documentation Francaise, 1986.; K. Asher: *The Politics of Privatization. Contracting out Public Services*, London, Macmillan, 1987.
21. Idézi: Tadeusz Kowalik: „The »Big Bang« as a Political and Historical Phenomenon: A Case Study on Poland”, in: I. T. Berend: *Transition to a Market...*, 1994. 121–122. old.
22. Frederic L. Pryor: *A Guidebook to the Comparative Study of Economic Systems*, Englewood Cliffs, Prentice Hall, 1985.
23. Paul Marer et al.: *Historically Planned Economies. A Guide to the Data*, Washington D. C., World Bank, 1991.
24. *G-24 Scoreboard of Assistance Commitments to the CEEC 1990–1994*, Brussels, February 8, 1995.; *OECD Development Co-operation Report 1993*, Paris, OECD Development Aid Committee, 1994.; *World Development Report: Infrastructure for Development*, Washington D. C., The World Bank, 1994.

25. Krzysztof J. Ners and Ingrid T. Buxell: *Assistance to Transition Survey 1995*, Warsaw, Pecat, 1995.

26. Ehrlich Éva és Révész Gábor, valamint Nikolaj Ordnung előadásai a „Long-term Structural Changes in East Central Europe” témájában rendezett konferencián, Weimar, 1995. április 27–29. UCLA Center for European and Russian Studies, Los Angeles, and Südosteuropa-Gesellschaft, München.

27. Alain Minc: *The Great European Illusion. Business in the Wider Community*, Oxford, Blackwell, 1992. 146. old.

28. János Kornai: „Anti-Depression Cure for Ailing Postcommunist Economies”, in: *Transition. The Newsletter about Reforming Economies*, The World Bank. Vol. 4. No. 1. February 1993.

29. Angus Maddison *idézett munkái*, 1994, 1995.

30. Michael Mandelbaum: „Introduction in: M. Mandelbaum, Sh. Islam (szerk.): *Making Markets. Economic Transformation in Eastern Europe and Post-Soviet States*, New York, Council on Foreign Relations Press, 1993. 15. old.

31. *The Dialogues of Plato*, New York, Scribner's, 1897. Vol. II. 318. old.

32. Andrew Tylecote: „Core-Periphery Inequalities in European Integration, East and West”, in: W. Blaas, J. Foster (szerk.): *Mixed Economies in Europe. An Evolutionary Perspective on their Emergence, Transition and Regulation*, Aldershot Hants, Brookfield, Edward Elgar, 1992. 249. old.

33. Iván T. Berend–György Ránki: *The European Periphery and Industrialization 1780–1914*, Cambridge, Cambridge University Press, 1982.

34. Alain Minc: *id. mű*, 170. old.

35. *The New York Times*: „Gap in Wealth in U. S. Called Widest in West”. April 17, 1995.

36. Enrique V. Iglesias: *id. mű*, 72. old.